

Ковалевський В. О.

ПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АРХЕТИПІВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ІНТЕРАКЦІЙ

Характер взаємодії (інтерації) суб'єктів у просторі політичної влади визначає процесуальні особливості динаміки політичної системи і загалом детермінує тип політичного режиму. Інформаційна інтерація передують будь-якому іншому типу взаємодії і своїм результатом не обов'язково має конкретні дії. Скоріше, вона покликана забезпечити процеси легітимації, обговорення та оцінки політичної реальності. З дослідницької точки зору, інтерація являє собою вдалий інструмент для аналізу політики, оскільки є конкретним комунікативним актом, що лежить в основі більшості політичних процесів.

Політичні ризики в сфері інформаційних інтерацій присутні постійно і пов'язані, перш за все, з ситуаціями невизначеності, часто неможливості прямого спостереження взаємодії і оперативної та адекватної її оцінки. В умовах нинішньої символізації політичних процесів інформаційні інтерації стають предметом особливої уваги політиків і науковців. Більше того, саме у площині інформаційних інтерацій знаходяться інструменти управління політичними ризиками. Мається на увазі в умовах чіткого визначення можливих небезпек, пов'язаних з обміном інформацією та формуванням на цій основі моделей сприйняття політичних подій, знаходити методи і технології виправлення ситуації, вчасної профілактики і запобігання політичним конфліктам тощо.

Функціонування та реалізація будь-яких типів інформаційних інтеракцій у владному полі відбуваються так чи інакше на основі певних моделей, які визначаються і часто нав'язуються самою владою та її комунікативними принципами, загальнокультурними та історичними системами, а також специфічними дискурсами і контекстами, процеси функціонування яких набули достатньо масового характеру. Крім того, майже всі існуючі на сьогодні типи інтеракцій мають символічний характер з міфологічним компонентом різної «ваги і якості», а пануюча у суспільстві чи його частині система символів і розвиток технологій для їхнього продукування тільки підтверджують цю тезу. Сформовані завдяки символізації інформаційні інтеракції, що також можуть виступати як політичні міфи або стереотипи, вбудовуються у культурне поле і далі у суспільстві набувають вигляду архетипізованих форм, а формалізовані в них «культурні стереотипи та норми політичного спілкування, що склалися у суспільстві, зумовлюють найбільш загальні параметри комунікації, визначаючи рамки, у яких відбуваються масові інтерактивні зв'язки та здійснюються смислові контакти широких соціальних аудиторій»¹. Інформаційно-процесуальні особливості цього процесу і вимагають від нас відповідного звернення до архетипів, що панують у системі взаємодій у суспільстві загалом чи окремії його частині. Окрім іншого, це буде цікаво з теоретичної точки зору, оскільки відповідна рефлексія дасть змогу здійснити системний пошук концептуальних моделей управління політичним ризиками.

Як було вже зазначено, дослідники політичної сфери останнього часу все частіше звертаються до інформаційних систем і комунікацій, які склалися у суспільстві і здійснюють свій вплив на політичну систему. Дискурсивним і смисловим особливостям політики присвячуються роботи російського дослідника М.Ільїна. О.Соловйов, О.Панарін визначають загрози і ризики у процесі політичної комунікації. Символічний (а в його межах і архетипічний) аспект політичної діяльності досліджують, зокрема, К.Завершинський, Л.Мухарямова, Е.Тверитнева тощо. Небезпеки використання архетипів з метою проведення маніпуляцій політичною свідомістю висвітлюються у роботах С.Кара-Мурзи. В Україні в напрямі символічних підстав політики проводяться дослідження Ю.Левенця. Становленню і функціонуванню медійного дискурсу присвячені роботи В.Кулика, розвитку політичної мови — Л.Нагорної тощо. Також основну увагу на архетипічних засадах суспільства

і політики зосереджують свою увагу українські дослідники О.Донченко і Ю.Романенко. Незважаючи на значну кількість досліджень в цій темі, ще залишається багато питань, зокрема теоретичного характеру. Одному з них і присвячується ця стаття.

Отже, головною метою роботи є визначення і теоретичне осмислення політичних ризиків, пов'язаних з реалізацією сталих моделей інформаційної взаємодії — архетипів. Головні завдання статті, таким чином, полягають, по-перше, в аналізі процесу взаємодії на основі архетипів; по-друге, у визначенні структурних особливостей і специфіки функціонування архетипів, які можуть переводити процес взаємодії в стан невизначеності або прямо загрожувати позитивній політичній динаміці; по-третє, у виявленні особливостей процесу символізації, також загроз, які з цим пов'язані тощо.

Для реалізації поставленої мети можемо використовувати широке визначення політичних ризиків, під якими будемо розуміти потенційні загрози і небезпеки, пов'язані з наявністю достатніх альтернатив використання різноманітних засобів для досягнення політичних цілей. Виходячи з існуючих підходів до визначення політичних ризиків, архетипи можемо віднести до мікрорівня, завдяки чому зосередимо увагу на особистих, здебільшого безпосередніх, суб'єктних інтеракціях.

Цікаві, з погляду нашого дослідження, архетипи здебільшого є продуктами соціально-політичної еволюції та адаптації ментальних моделей індивідів до швидкоплинних змін і умов політико-владних інтеракцій. Зважаючи на особливості політичних процесів, у яких задіяний основний загал людей, архетипи виявляються корелятом «колективного підсвідомого», що, згідно з підходом одного з перших дослідників соціальних архетипів К.Юнга, належать до «колективних уявлень», які йдуть з первісних снів та творчих фантазій... ці образи є спонтанними проявами і ніяк не навмисні винаходи»². До цього додаються традиції, етичний компонент, історична пам'ять людства, конкретного народу, населення регіону. В цих процесах проявляється кілька важливих з інтеракційного погляду аспектів.

По-перше, тут наголошується на потенційних трансформаціях індивідуальної свідомості індивідів у процесі народження та формуванні більш масових та стійких інтерсуб'єктивних форм свідомості, що передбачає іманентну свідомості розширену функцію інтеракції ментальної моделі індивіда та навколишнього світу. Пройшовши системи селекції та сприйняття, інформація як

така надає індивіду формальне право обирати — вступати чи не вступати в інтеракцію, що у політико-владних процесах здебільшого виступає імперативом, тобто створюються умови, коли відмовитися від комунікації стає неможливим.

По-друге, нав'язування архетипами колективних форм сприйняття інформації та інтеракції може мати як явні, так і приховані форми, і дає поштовх народженню інших інтерсуб'єктивних форм та утворень. За визнання суспільства як символічно організованої реальності, колективного досвіду не може бути, він є цілком суб'єктивним, символічним чином організованим в архетипи, моделі сприйняття, селекції та розуміння інформації індивідуальними суб'єктами, які вже самі як комунікаційні утворення здатні нав'язувати правила інтеракції як всередині локальної спільноти, так і з зовнішніми системами та акторами.

По-третє, інтерпретація інформації в ментальній моделі індивіда відбувається за допомогою набору усталених позначень. В організованих спільнотах цей набір також набуває ознак архетипів і вкорінюється у мову (вербальні символи) та інтуїтивні моделі реакцій та поведінки (невербальні символи), які також стають своєрідними фільтрами для сприйняття та реагування на інформацію та інтеракцію. Але, зрозуміло, що минулі події (символізований досвід), відбиваючись у стосунках сьогодення, потребують узгодження, яке досягається шляхом створення та підтримки нових генералізованих форм, що вбудовуються у поле соціуму. Завдяки цим особливостям інституціолізовані в архетипах колективні уявлення та досвід, окрім того, що самі є системами впливу, оперативної та перспективної оцінки інформації та інтеракції, дістають також можливість постійного впливу на інші соціально-політичні системи. Це дає змогу архетипам виступати елементами стійкості або збудливості систем, навколо яких вони функціонують, розширювати або звужувати простір вибору учасників інтеракції всередині них.

Отже, суспільно-політичний архетип є достатньо стійкою і організованою інтерсуб'єктивною структурою, яка має коріння у символічно закодованому у культурі історичному досвіді, з реальними функціями селекції та сприйняття інформації, що дає змогу визначати його як «глибинний психосоціальний конструкт інформаційно-енергетичної природи»³ і використовувати як знаряддя підтримки або дестабілізації соціально-політичних систем з управлінської точки зору та як індикатор і одиниця прогнозуван-

ня динаміки тих самих систем з точки зору дослідницької. Зміст цього конструкту полягає, перш за все, у символізованому досвіді, що став достатньо стійким і підтримується комплексом сучасних гуманітарних технологій. Звідси стає зрозумілою одна з найважливіших функцій архетипів, яка полягає у тому, що вони становлять «історично мінливі символічні структури, що утворюють механізм перекладу символічного змісту інституціональних та організаційних «вимог» на мову повсякденності та навпаки»⁴, забезпечуючи таким чином процес досягнення згоди у масових інтеракційних процесах. Важливе значення тут відіграє мова.

Слід акцентувати також увагу на взаємозалежності понять мови (організованих її засобами метафор), простору, у яких вона функціонує, та архетипів, що проявляється на всіх рівнях інтеракційних процесів і всередині них, що реалізується завдяки створенню та підтримці загальних символічних систем. Звідси стає зрозумілим, що мова і політика, взяті окремо, як відносно самостійні сутності, вже не можуть бути витлумачені поза своїми символічними підставами, «приходячи у взаємне сполучення, ці явища демонструють ефект багаторазового посилення ролі символічних начал у різних переломленнях та варіаціях»⁵. Символізація змісту і форми в інтеракціях, набуваючи масового схвалення та індивідуального або колективного сприйняття, також кодується засобами мови у відповідні архетипи, які забезпечують стабільність системи, в межах якої вони були створені.

Засоби та інструменти, які надає мова політико-владним системам, здатні ефективно підтримувати як систему загалом, так і окремі її частини, у той же час вони можуть використовуватися як механізми для маніпуляцій та трансформацій і зовнішнім шляхом, і всередині цих систем. У цьому сенсі «інтерактивне використання мови зіставно за значимістю з демонстрацією сили і навіть з її використанням. Мовні особливості можуть істотно впливати на формування тих або інших відмінностей у політичній культурі»⁶ і, таким чином, впливати на політико-владну систему взагалі.

Нарешті, ще один аспект особливостей використання мови у політико-владних процесах, поряд зі створеними в її межах архетипами, полягає у тому, що інтеракція має бути певним чином усвідомлена всіма учасниками взаємодії і, в ідеалі, повинна мати однакове значення для них. Як мінімум три мовні системи (комунікаторів та загальна) повинні завдяки вербальній символізації

стати достатньо конгруентними для досягнення успіху інтеракції. З огляду на зазначене, зрозуміло, що у демократичному суспільстві осмислена взаємодія є внутрішнім кодом політичної системи, «це те, що одночасно володіє і політичною, і комунікативно-мовною природою»⁷, що вимагає під час їх вивчення відповідного звернення як до чисто політичних, так і до лінгвістичних аналітичних інструментів.

У процесі формалізації умов інтеракції та організації функціонування відповідного простору створюється єдиний контекст, у якому «вони поєднуються між собою та викладаються словами-символами, знаками або за допомогою символізації ідентичності комунікантів»⁸. З інтеракційного погляду важливо те, що ці знаки та символи вже не слугують репрезентації зовнішнього світу всередині системи, а стають її внутрішніми функціями. Така символізація покликана відповідним чином оформити та закодувати архетип, який буде єдиний для всієї групи чи спільноти, що дозволяє ефективно досягати згоди та в цілому керувати нею в умовах сучасних процесів індивідуалізації. Колективна поведінка, конгруентність якої досягнута шляхом створення та підтримки відповідного архетипу, є моделлю інтеракції, що «характеризується спонтанністю, скороминущию та мінливістю»⁹, яка за природної або штучної відсутності орієнтації індивідів на норми та традиції може брати участь у раптовому народженні та формуванні нових форм організацій та поведінки.

Ідентифікація завжди предметно орієнтована і надає індивіду формального права користуватися досягненнями, статусами, можливостями групи чи спільноти, з якою найтісніше співвідносяться внутрішні преференції особи. З точки зору функціонування архетипів належність до певної групи для її членів є джерелом постійної ментальної підтримки. Важливість та цінність ідентифікації, таким чином, полягає у забезпеченні індивідів набором різноманітних, доступних всередині неї, соціальних ролей і практик, а також у виконанні захисної функції щодо самої групи. Натомість індивід стає носієм та транслятором символів цієї групи, паралельно з виконанням групових правил і обмежень, забезпечуючи її стабільність, оперативну закритість і структурну замкнутість. У випадку конкретного регіону чи міста можна говорити про існування окремих регіональних або міських ідентичностей, які є відмінними від загальнодержавних і між собою.

Ще одним з комплексних феноменів, який лежить в основі побудови такого спільного семіотичного простору, є дискурс, що покладаний засобами мови узгодити індивідуальні ментальні моделі задля розв'язання спільних проблем і може надавати індивідам нових ідентифікаційних рис у своїх межах. Усі наявні на сьогодні методи і технології створення, активізації та підтримки публічних дискурсів представленого порядку «націлені на зменшення дистанції довіри з боку реципієнта. Тобто саме дискурс може виступати інструментом управління політичним ризиком на основі пошуку спільних значень.

Водночас інструментом для підтримання безпеки існуючих в основі ролевих статусів дискурсів знову виступають системи символів. Але необхідно зазначити, що, в свою чергу, наявність систем загальноприйнятих символів, з одного боку, створює умови для їхнього функціонування поза межами дискурсів (і, відповідно, мови), у яких вони створювались, а з іншого, у такому разі дає змогу обходитися без мови взагалі, що є забезпеченням процесів невербальної комунікації та інтеракції, яка має компліментарний характер в інформаційно-інтеракційному процесі. Звертання до символічних чинників функціонування дискурсів зумовлюється тим, що саме через застосування символічних систем дискурс набуває функцій легітимації відносно влади, політики чи конкретних рішень. А виходячи з потенційності автономізації дискурсів, з одного боку, та необхідності досягнення згоди у процесі інтеракції, з іншого, знову-таки постає проблема узгодження способів символізації повідомлень та їхньої інтерпретації. Від її вирішення, тобто методів і механізмів управління політичними ризиками в цій площині, залежить і ефективність політики, і характер політичної системи.

Водночас архетипічні моделі інтеракцій не обмежуються лише мовою чи побудованими її засобами дискурсами. Поряд з ними є ще так звані «схеми»¹⁰, які у суміжних наукових напрямках можуть номіналізуватися як фрейми, скрипти, когнітивні карти і являють собою загальні схеми типізації, тобто моделі інтеракції, які містяться у певним чином символізованому досвіді індивіда та допомагають йому оцінювати перспективи комунікації. Сучасною наукою виділяються в основному п'ять типів таких схем, які використовуються індивідом у комунікаційних процесах: особистісні схеми, подійні схеми, схеми вільного змісту, або процедурні схеми, self-схеми і ролеві схеми. Обрання індивідом тієї чи іншої

схеми залежить здебільшого від контексту, що описаний або визначається як не ідентифікований у досвіді індивіда. З іншого боку, використання цих схем визначається також загалом його ментальною моделлю, але й самі схеми активно впливають на ці моделі. Кожна із запропонованих схем спирається на архетипізоване знання і, окрім вже зазначених інтуїцій щодо перспектив інтеракції, може формувати хибне розуміння змісту конкретних комунікативних актів.

У межах цієї типології функціонують і такі різновиди архетипів, як стереотипи, що можуть розглядатися як особливі типи ролевих схем, які організують попереднє знання та очікування. Стереотипи у суспільстві мають здебільшого негативний характер, але виконують дуже важливу функцію підтримання безпеки існуючої ідентифікаційної структури.

У інтерактивних процесах часто проявляються негативні стереотипи взаємосприйняття, які порушують протікання комунікації і можуть мати не прогнозовані наслідки і призводити до подій, здатних стати дестабілізуючими чинниками для системи, в межах якої вони відбуваються. Вихід з цього полягає у продовженні інтеракції задля вироблення спільної мови (категоризації в межах спільного символічного навантаження і значення) та побудови конгруентних дискурсів для узгодження індивідуальних позицій. У той же час слід пам'ятати, що хоча комунікативні очікування успіху обговорення є цілком раціональними, але внаслідок цього можуть виявитися не тільки приховані можливості для зближення, але й приховані розбіжності. Отже, все залежить від інтересів і прихованих цінностей, які насправді є підґрунтям бажання однієї сторони вступати в інтеракцію з іншою, і як вони можуть бути узгоджені і який мати результат.

Архетип може виступати неформальними правилами. Окрім формальним правил, стилів та умов інтеракції слід ще відзначити, що існує певний обсяг неформального знання, яке може і не набути форм архетипів, проте певним чином зумовлює та обмежує людську поведінку у взаємодії, роблячи реально можливою діяльність інституалізованих соціально-політичних структур і організацій. Як формальні, так і неформальні організації, умови та правила так чи інакше нав'язують індивідам власні моделі інтеракції, які, в ідеалі, повинні бути узгоджені між собою і підтримувати одна одну, що буде слугувати забезпеченню ефективності такої комунікації. У свою чергу, існування неформальних обмежень

всередині формальних організацій та в системі їхніх інтеракцій із зовнішніми системами може мати як позитивні, так і негативні наслідки для самого процесу політико-владної взаємодії. У реальному житті «неформальні обмеження «зверху» найчастіше зміщуються з тими, що з'являються «знизу», і навпаки. Тобто неформальна система забезпечує своє існування завдяки, знову-таки, певним неформальним комунікаціям, тісне зчеплення елементів в яких не дозволяє проводити ефективні трансформації політичної системи, з одного боку, та індивідуальної і колективної свідомості політичних акторів, з іншого, якщо така потреба виникає. Саме цей процес призвів до того, що в нашій країні фактично склалися різні типи суспільної свідомості, кожна з яких є структурно замкнутою, тоді як інтеракції між ними часто набувають маніпулятивного характеру, оскільки нечітко визначені зовнішні канали комунікації та суттєво різняться тезауруси еліти та пересічних громадян. Тобто наявні політичні ризики досить часто на цьому ґрунті стають політичними конфліктами.

Нові політичні умови та вимоги поряд із функціонуванням часто застарілих та неадекватних архетипів призводять до того, що «урбанізація і модернізація політичних спільнот, розвиток комунікацій та контактів з зовнішнім світом сприяють суттєвому перерозподілу влади від урядів до приватних суб'єктів»¹¹. Водночас цей процес знаходиться в межах поліархічної парадигми, за якою визнається множина джерел влади. Але коли він не забезпечується відповідними змінами в індивідуальній та колективній свідомості на всіх рівнях, то приватні інтереси особистості провокують поступове зниження рівня політичної участі і падіння уваги громадськості до інформаційних продуктів влади, що, у свою чергу, робить владне поле занадто автономним та закритим і, нарешті, може призвести до дестабілізації політичної системи загалом.

Паралельно з цим процесом існування різних ролей учасників політико-владного поля, а також відповідні архетипи щодо цих ролей, які можуть суттєво відрізнитися один від іншого, призводять до інформаційного перенавантаження індивідуальної свідомості і, відповідно, певної плутанини у сприйнятті комунікаторів. Таким чином створюються додаткові ризики сугестивно-маніпулятивного використання мови в інтеракціях для отримання очікуваної реакції без відповідного її усвідомлення.

Напрямок управління цим ризиком пов'язаний зі свідомим розширенням простору вибору індивідів з боку політичної еліти, яка

повинна бути в цьому зацікавлена. З комунікативної точки зору носії влади мають зберегти та підтримувати можливість для індивіда вводити нові правила інтеракцій (які не суперечать нормативно визначеним), створити умови для функціонування різноманітної інформації та допомагати їй структуруванню і поширенню засобами державних інформаційних інститутів з метою оновлення функціонуючих у суспільстві архетипів та розширення індивідуальних та колективних громадянських тезаурусів.

Таким чином, зрозуміло, що достатньо складний процес формування та функціонування архетипів у соціально-політичних системах має дуже важливе значення з точки зору забезпечення інтеракцій і може проявлятися у різних формах і нав'язувати певні результати комунікації. Всередині цього процесу закладені основи багатьох політичних ризиків, які можуть перерости у конфлікти. Основні особливості суспільно-політичних архетипів полягають у тому, що вони виступають, по-перше, умовами і контекстами інформаційних інтеракцій, по-друге, моделями інтеракційних процесів, що дають змогу впорядковувати існуючу суспільно-політичну комунікацію, по-третє, вони самі є і специфічними формами інформаційної взаємодії, які за певних обставин і процедур набувають характеристик достатньо масових символізованих ментальних структур. Вплив на процес інтеракції з боку архетипічних форм свідомості і колективного досвіду має неоднозначний характер, але, так чи інакше, створює початкові умови сприйняття та інтерпретації інформації індивідами чи групами, що у разі виявлення дає змогу оцінити перспективу будь-якого комунікативного акту.

Існуючі нині в Україні архетипи суспільної та індивідуальної свідомості є наслідками історичних подій, які за умов природного або штучного інформаційного супроводження набули символічного змісту і значення для їх носіїв. Набувши функцій селекції інформації, ці, достатньо стійкі, структури, стали невід'ємною частиною сучасного інтеракційного процесу. Водночас динаміка політичної системи України, набуття та утвердження економіко-політичної незалежності і розширення інформаційних потоків поставили на порядок денний питання про зміну існуючих у колективній свідомості архетипів, що, по суті, вже є політично ризикованим. Вимоги легітимації трансформацій політичної системи та, відповідно, її безпеки супроводжувалися продукуванням нових змістів, у той же час для ефективного поширення та сприй-

няття яких не було створено необхідної інституціональної та комунікативної інфраструктури. Реалізація цього процесу дає змогу дослідникам визначати сучасні українські суспільно-політичні архетипи як комплекс історично символізованого досвіду у поєднанні з ще достатньо мінливими ментальними структурами сьогодення, що нав'язуються самою політичною системою. Сучасний політичний процес у межах формального існування загальноукраїнських архетипічних форм свідомості породив велику кількість локальних ідентичностей і архетипів уже всередині них, які досить істотно відрізняються одна від одної і, відповідно, ускладнюють або уповільнюють суспільно-політичну комунікацію та інтеракцію. Вивчення цих феноменів та формулювання відповідних пропозицій з їхнього вдосконалення потребує звернення до конкретних змістовних характеристик динаміки систем інформаційних інтеракцій у межах прикладних політичних досліджень.

Так чи інакше, сучасне суспільство постійно продукує ризики і головне питання полягає у реакції (держави, науки) на них. Слід пам'ятати, що ліквідувати або повністю контролювати політичний ризик практично неможливо. Політики і науковці мають зосередитися на моделях та інструментах управління політичними ризиками. Практичному втіленню цих моделей має слугувати теоретичне визначення та осмислення важливих з точки зору динаміки політичної системи феноменів. Одним з них і є феномен взаємодії, в межах дослідження якого також можливий подальший пошук ефективних інструментів, методів і технологій прийняття політичних рішень в умовах ризику і потенційного конфлікту.

¹ Соловьев А.И. Коммуникация и культура: противоречия поля политики // Полис. — 2002. — № 6. — С. 6.

² Юнг К.Г. Подход к бессознательному // Юнг К.Г. Архетип и символ. — М.: Renaissance, 1991. — С. 51–52.

³ Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. — К.: Либідь, 2001. — С. 24.

⁴ Завершинский К.Ф. Когнитивные основания политической культуры: опыт методологической рефлексии // Полис. — 2002. — № 3. — С. 22.

⁵ Мухарямова Л.М. Взаимодействие языка и политики в символических измерениях // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 2002. — № 2. — С. 32.

⁶ Нагорна Л. Політична мова: зміст і структура поняття // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ — Миколаїв: Вид-во МАГУ ім. П.Могили, 2005. — Вип. 7. — С. 222.

⁷ Ильин М.В. Политический дискурс как предмет анализа // Политическая наука. — 2002. — № 3. — С. 10.

⁸ Луман Н. Власть / Пер. с нем.: А.Ю. Антоновский. — М.: Праксис, 2001. — С. 53.

⁹ Тверитнева Е.В. Символика коллективного поведения: классическая теория и современность // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 1999. — № 4. — С. 156.

¹⁰ Луман Н. Вказ. праця. — С. 115.

¹¹ Соловьев Э.Г. Новый мировой порядок: толерантный мир или апофеоз конфронтационности? // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 2002. — № 3. — С. 9.